ISSN : 2347-4777

INTERNATIONAL JOURNAL OF CULTURAL STUDIES AND SOCIAL SCIENCES

(UGC approved Multi-disciplinary Peer-Reviewed Journal)
UGC Journal Serial No.49228 in 2019 list
Currently Indexed in UGC CARE LIST, Serial No.159 in 2022 list

Vol-20, Issue-1, No.20, January - June: 2024

Eds.
Amitava Roy, Ronan Paterson,
Bryan Reynolds, Subir Dhar, Papia Mitra

A Special Publication of
Tagore Gandhi Institute
The Shakespeare Society of Eastern India.

ap

Published by
Avantgarde Press, Shakespeare Society of Eastern India. 146, Sarat Bose Road, Subash Nagar
Dum Dum Cantonment, Kolkata - 700065/
6A, Maharaja Nanda Kumar Road, P.O. Sarat Bose Road,
Kolkata 700029.
E.mail: editor.ijcsss@gmail.com

© Tagore–Gandhi Institute of Cultural Studies & Service-Learning, Govt. Registered, Govt. Approved Educational and Cultural Society, Reg. No. S/49021 of 2003-2004

Corresponding Editor : Prof. Amitava Roy

Issue : January-June, 2023

[While all attempts have been made to acknowledge the copyright holders of the source materials used by the Editors and the authors, for any inadvertent infringement of copyright laws the authors of the papers published are solely responsible, not the Editors or the Shakespeare Society of Eastern India or the Avantgarde Press]

The authors of the papers are responsible for the opinion expressed, use of data, graphs, field surveys, statistics not the Editors and publishers.

Typing, Page setting & Cover Design: Tapasya Biswas
Front cover: Mandala Art, Sketched by 11 years old child artist Tapasya Biswas

Printed at:
Mahamaya Press & Binding
23, Madan Mitra Lane, Kolkata -700006

Index

S.No.	Title of the Article	Page No.
1	INTERNATIONAL BUSINESS & ENVIRONMENT MANAGEMENT	1
2	समकालीन मराठी कादंबऱ्यामधील सामाजिक वातावरण एक मूल्यमापन	8
3	वीट भट्टी व्यवसायातील असंघटित कामगारांचा समस्या एक अभ्यास	10
4	मानवी भांडवल निर्मिती भारतापुढील आव्हाने आणि संधि	14
5	भाववाढ आणि भारतीय रिझर्व बँक (RBI) : एक अध्ययन	18
6	महानुभाव पंथप्रवर्तक श्री. चक्रधरस्वामीचे समाजिक व धार्मिक कार्य	23
7	धर्मदाय विश्वस्त संस्था कायद्यांतर्गत स्थापन झालेल्या ग्रामीण रुग्णालयातील मानवी संसाधन व्यवस्थापनाची गरज व कार्य	25
8	नवदोत्तर ग्रामीण साहित्य : चिंतन आणि चर्चा (कथा, कविता ,कादंबरी)	31
9	भारत देशात मोफत सक्तीच्या शिक्षणाचा इतिहास	37
10	बचत आणि गुंतवणूक परस्पर संबंधविषयक दृष्टीकोन	44
11	अकोला जिल्ह्यातील मानवी विकास निर्देशांक ट्रेंड आणि विषमतेचे विश्लेषण: एक सामाजिक-आर्थिक दृष्टीकोन	52
12	भारतातील बाजारपेठेवर ई-कॉमर्सचा होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन	60
13	'जीएसटी' प्रगती व विकासासाठी नवे आर्थिक स्वातंत्र्य	66
14	भारतातील स्टार्ट-अप वित्तीय मदत आणि आव्हाने	69
15	भारतीय संविधानातील राज्यनितीच्या मार्गदर्शक तत्वाचे महत्व व कामगिरी	74
16	दलित साहित्य : एक चिंतन	77
17	मंगरूळपीर शहराच्या आर्थिक विकासात नागरी सहकारी बँकांचे योगदान	85
18	मानव संसाधन व्यवस्थापन आणि विकास : एक सर्वसमावेशक दृष्टीकोन	88
19	ग्रामीण महिलांचे सामाजिक सक्षमीकरण: समस्या व उपाय	92
20	महाराष्ट्रातील मराठा जातीच्या सामाजिक व राजकीय स्थितीचा अभ्यास	97
21	भारतातील स्फिती आणि आर. बी. आय. ची भुमिका	103
22	बारोमास – एक ग्रामीण वास्तव	107
23	महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील प्रेरक उपक्रमांचा अभ्यास	113
24	A CRITICAL FINANCIAL ANALYSIS OF INFRASTRUCTURAL DEVELOPMENT IN YAVATMAL DISTRICT THROUGH THE PRADHAN MANTRI AWAS YOJANA IN PUSAD	118
25	कृत्रिम बिद्धीमत्तेचा भारतातील वाणिज्य व उद्योगक्षेत्रातील रोजगारावर होणाऱ्या परीणामाचे विश्लेषण	122
26	बँकींग क्षेत्राचे शेती क्षेत्राच्या विकासात योगदान	124
27	भारताच्या परराष्ट्र धोरणासमोरील आव्हाने – एक विश्लेषण	126
28	"कृषी-पर्यटन": शेतकऱ्यांच्या शाश्वत विकासाचे नवे दालन	130
29	वीरशैव धर्मातील महात्मा बसवेश्वरांचे स्त्री सक्षमीकरण कार्याचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	136
30	ई.कॉमर्स आणि व्यापार	140
31	EXPLORING THE FRONTIER: UNVEILING NOVEL TRENDS IN E-COMMERCE FOR FUTURE GROWTH AND INNOVATION	146
32	लिळाचरित्रातील- स्त्रीवादी संकल्पनेची देशीवादी रूप. – प्रतिभा थोरात (आवंठकर)	157
33	गोर संत लकीशा बंजारा	160
34	भारतीय महिला उद्योजकांच्या समस्या व उपाययोजना	163
35	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय कार्य	167
36	महात्मा फुले यांचे मानव अधिकार संदर्भातील विचार एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	175
37	G20 शिखर परिषद 2023 आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	181
38	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार व राष्ट्रीय शिक्षण धोरण एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	185

International Journal of Cultural Studies and Social Sciences

लिळाचरित्रातील- स्त्रीवादी संकल्पनेची देशीवादी रूप

प्रतिभा अरुण थोरात (आवंडकार) श्रीमती राधाबाई सारडा कला. वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय
अंजनगाव सुर्जी मोबाईल नो 7020443855

प्रस्तावना

स्त्रीचा जन्म मुलगी म्हणूनच होतो ,पण पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये हा समाज आपल्या सोयीनुसार मुलींच्या मनाची जडणघडण स्वतःला अपेक्षित असणाऱ्या 'बाई'पणात करतो ,या प्रणालीवर विचार करतांना लीळाचरित्रामध्ये श्री चक्रधर स्वामी यांनी स्त्रियांच्या बाबतीत जो विचार पेरलेला आहे त्यांचा आढावा **'लिळाचरित्रातील- स्त्रीवादी संकल्पनेची देशिवादी रूप'** या लेखामध्ये करायचा आहे.

आज जो 'स्त्रीवाद' म्हणजे या 'बाई 'घडविण्याच्या प्रक्रियेला,त्या घडवलेल्या बाईपणाचा गौरव करणाऱ्या व्यवस्थेला ,त्या बाईपणाचा आग्रह धरणाऱ्या पुरुषी मानसिकतेला आणि तो बाई पण स्वीकारणाऱ्या व मिरवणाऱ्या स्त्री मानसिकतेला विरोध करणारी एक विचार प्रणाली आहे. गौतम बुद्ध कालिन विचारप्रणालीतून आलेला आहे तेथून ही परंपरा सुरू झाली, येथूनच आपल्याला 'स्त्रियांची समानता विचारसरणी' दिसून येते.

ही विचार प्रणाली सामाजिक व्यवहारात कार्य प्रवण करणे ,स्त्रीचे माणूस म्हणून असणे, तिच्या स्वातंत्र्यासह आणि स्वाभिमानासह मान्य करणे आणि तिच्या कर्तृत्वाला संधी देणे,तिच्या कर्तुत्वाचा सन्मान करणे, अशी या विचारप्रणालीची भूमिका आज दिसत असली तरी विचारप्रणाली आपण लीळाचरित्रातून तपासून घेण्याचा प्रयत्न करत आहोत.

सर्वज्ञ चक्रधर यांनी जे तीन बंड केले त्यापैकी स्त्री स्वातंत्र्याचे बंड लक्षात घेण्यासारखे आहे.श्री चक्रधरांना आयुष्यात जी काही किंमत मोजावी लागली,त्याच्यावर जे काही जीवघेणे हल्ले झाले, ज्या शिक्षा सुनावल्या गेल्या ,त्या सर्वांच्या पाठीमागे 'स्त्रियांना वेधने 'हा मुख्य आरोप होता. सर्वज्ञ श्री चक्रधर स्वामी यांच्या जीवनाचा प्रधान हेतू 'स्त्री' होता.

श्री चक्रधरांचा चिंतेचा आणि चिंतनाचा विषय हा 'स्त्री' होता

लीळाचरित्रातील 'एकांक' मधून श्रीचक्रधर स्वामी यांची लोकांताची सुरुवात बाइंसा नामक एका स्त्रीच्या भेटीने झाली. हीच बाइंसा पुढे श्रीचक्रधरांच्या मार्गाची 'कारभारी' झाली .श्री चक्रधरांच्या परिवारात पुढे पुरुषांच्या बरोबरीने अनेक स्त्रिया सामील झाल्या . आबाईसा, महदाईसा, एकाईसा, उमाईसा, आउसा यासारख्या होरपळलेल्या ,घटस्फोटीत स्त्रिया ,टाकलेल्या, पिचलेल्या परंतु विद्वान कर्तव्यदक्ष अशा अनेक स्त्रियांची दुःखे, परंपरेतील त्यांची स्थान हे सर्व पाहून 'स्त्री' हा श्री चक्रधरांच्या चिंतेचा आणि चिंतनाचा विषय झाला, आणि त्यांनी स्त्रियांचा सन्मान करण्याचा पायंडा महानुभवपंथांमध्ये पाडला .म्हणून महानुभवपंथामध्ये स्त्रियांचा समावेश आहे ,की दुसरीकडे स्त्रियांना नाकारण्यात येत होते.

स्त्रियांचा आधार श्री चक्रधर स्वामी

श्री चक्रधर स्वामी यांनी स्त्रियांचा सन्मान केल्यामुळे पदोपदी समाजाकडून अवहेलना सहन कराव्या लागलेल्या स्त्रियांना श्री चक्रधरांचा आधार वाटणे,त्यांच्या दर्शनाला यावं असं वाटणे ही गोष्ट महत्त्वाची होती

जिथे 'माणूस' म्हणूनच जगण्याचे अधिकार नाकारले जातात, तिथे कोणाकडून गौरव होतोय म्हटल्यावर ती गोष्ट स्त्रियांना हवीहवीशी वाटणे साहजिक आहे .अशा अनेक स्त्रिया स्वामींच्या दर्शनाला यायच्या,स्वामीच्या दर्शनाची त्यांना दोन ओढ असायची .

उदाहरणार्थ पैठण येथील सारंग पंडित यांची स्वामीवर श्रुद्धी होती, पण ती अर्धवट एकदा त्यांनी चक्रधरांना जेवणासाठी घरी बोलवले ,पण पत्नी उमाईसा जेवायला वाढण्यासाठी पुढे आली नाही ,परंतु उमाईसा पतीचे बंधन नाकारून झुगारून ती तूप साखर भात वाटण्याचे निमित्त करून पुढे येते आणि स्वामींच्या दर्शनाचा लाभ घेते .राजघराण्यातील राजा रामदेवरायाची पत्नी कामाईसा आणि हेमाद्री पंडितांची पत्नी याच अभिलाषेने स्वामींच्या दर्शनाला यायच्या स्वामीच्या दर्शनाने सर्व दुःख ,ताप हरतील हा त्यांचा समज खरा ठरण्यास अनेक गोष्टी कारणीभूत ठरल्या.

स्त्रियांचा सन्मान :

श्री चक्रधरांचे गौरवांकित वाक्य

१) 'पंच राणेयाचा याचा मुख (मुख्य) नायकु'

असा गौरवांकित शब्दात गौराईचा सन्मान केला इंद्रभट्ट यांची पत्नी गोराईला केवळ बिढार राखायला ठेवायचे ,एकदा गौराई पतीला न

सांगता एकटीच स्वामींच्या दर्शनाला येते तेव्हा स्वामी 'पंच राणेयाचा याचा मुख (मुख्य) नायकु' स्त्रिया असा [illegible] करतात.

२) इतकेयांमध्ये सुवासिनी बाई मिरवेगा.

शिमग्याच्या दिवशी विचित्र मळक्या कपड्यात असणारी ,वाट येंगाडीत स्वामी सोबत शिमगा [illegible] कामाईसा (गजाईसाची बहीण) हिचा अवतार पाहून तिची टिंगल न करता तिचा 'इतकेयांमध्ये सोवासिनी बाई मिरवे गा' म्हणत गौरव केला.

३) 'पंचगंगा निकेनी असति?'

देई गावच्या ब्राह्मणाच्या पाच मुली विधवा होऊन घरी असलेल्या असल्याकारणाने लोक त्याला 'पाच रांडा' आल्या, पाच रांडा गेला, अशा शब्दात टिंगल करतात, त्यांची हेटाळणी करतात व त्याला दुःख होते. तो दर्शनाला आल्यावर स्वामी मात्र त्याची 'पंचगंगा निकेंनी असती' अशा भाषेत विचारपूस करतात.विधवा म्हणून गौरव करण्याने तो ब्राह्मण म्हणतो 'जी जी निवतला जी. ऐसे माते कव्हणी न म्हणे जी; असे म्हणत समाधान व्यक्त करतो.

स्त्रियांच्या स्नेहल स्वभावाचे वर्णन करताना एके ठिकाणी स्वामी' पुरुखापसि, स्त्रिया स्नेहाळुवा' असं म्हणतात.

वरील श्री चक्रधरांच्या स्त्रियांबद्दलच्या गौरवांकित वाक्यांवरून तत्कालीन काळामध्ये अनेक पंथ निर्माण झाले असताना सुद्धा जेवढा सन्मान, गौरव श्री चक्रधर स्वामी यांनी स्त्रियांचा केला तेवढा [illegible] पंथामध्ये आजही दिसून येत नाही.

४) श्री चक्रधरांनी स्त्रियांच्या मनातील न्यूनगंड कमी केला.

लीळाचरित्राशिवाय इतर धर्म व पंथ यात ज्याप्रमाणे सन्मानित केले आहे. समानतेची वागणूक दिली आहे तशी वागणूक महात्मा फुले यांच्या विचारात दिसून येते त्याला आकार देण्याचे काम हिंदू कोड बिला मधून डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले.

समाजात होणारी सततची उपेक्षा, लोकांच्या बोलण्याने ,वागणुकीने,स्त्रीत्वाला दोष देत जगण्याची मनोभूमिका असणाऱ्या स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व रुपही 'लीळाचरित्रातून' आलेले आहे. स्त्रीत्वाच्या संदर्भातला हा अपराधीभाव न्यूनगंड मनातून काढून टाकण्याचा प्रयत्न श्रीचक्रधरांनी केला.

उदाहरणार्थ 'स्त्रीत्व वोखटे जी'असे म्हणत एकदा भूतानंदी नावाची स्त्री सासुरवास सांगून दुःख करू लागली ,तेव्हा स्वामी तिला 'या जन्मामुळे गंधर्व लोकिची राणी व्हाल आणि ऐश्वर्य भोगाल' असा दाखला देत तिच्या दुःखावर फुंकर घालतात स्त्रीत्वाचे जोखड हलके करतात'

पिंपळगावी देमाईसा गुरु करण्यासाठी म्हणून श्रीचक्रधरांकडे येते ,परंतु तत्कालीन समाज नियमाप्रमाणे पाठीमागे बसते, स्वामी तिला 'संमुख बसा' असे सांगतात .सामाजिक दडपणामुळे स्वतःच्या अंगी आलेला अपराधी भाव कमी करण्यासाठी स्वामी तशी काळजी घेतात.

५) पुरुषी मानसिकतेची कान उघडणे श्री चक्रधर करतात.

श्री चक्रधरांच्या परिवारातील काही शिष्यांच्या अंगी असलेली पुरुषी मानसिकता प्रसंगांवरून उफाळून यायची .परिवारातील स्त्रियांचा मुक्त वावर, चर्चेतला त्यांचा सहभाग, एकूणच त्यांना स्वामींनी दिलेले स्वातंत्र्य या गोष्टी काहींना खटकायच्या. आपला पुरुषी अहंकार सांभाळत ते त्यांच्याशी तसा व्यवहार करायचे. स्वामींनी स्त्रियांना सर्वाधिकार दिले परंतु स्वामींना ही बाब लक्षात आल्यानंतर स्वामी त्यांची कानउघडनी करायची आणि प्रसंगी त्याला शिक्षण करायचे. गौराईला उशीर होतो त्यामुळे इंद्रवट तिला रागावतो दुसऱ्या दिवशी गौराईचा कोमजलेला चेहरा पाहून तिला इंद्रभटाची 'हां गा इंद्रेया: मुक्तीची चाड आणि खूंट दावें सांभाळणे ?' अशा शब्दात कानउघडणी करतात.

स्त्री_पुरुषांच्या बाबतीत समदृष्टी असणारे श्रीचक्रधर आपल्या अनुयायांनी तसे आचरण केले नाही तर उदास व्हायचे ,प्रसंगी रागवायचे आणि शिक्षाही करायचे.

६) स्त्रियांना नायकत्व बहाल केले :

आउसा ही पुरुषी वृत्तीची होती. त्यामुळे स्वामी तिला' नाएक' म्हणून संबोधित असत . . तिचा धाडसीपणा ओळखून तिला 'पुरुषी' कामाची जबाबदारी देत असत ,यातून श्रीचक्रधरांना स्त्रिया ह्या पुरुषापेक्षा कोणत्याही कामात कमी नाही हे दाखवून द्यायचं होते. गावाच्या बाहेर परिवार असल्यामुळे या कामात राखणदारीची पाळी प्रत्येकाची म्हणजे स्त्री-पुरुष असा भेद करत नसत हे विशेष.

अशाप्रकारे श्रीचक्रधर स्वामी यांनी स्त्रियांचा 'विटाळ' न मानणे, स्त्रियांना समाजात उजळ माथ्याने फिरता यावे यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणे, स्त्रियांना प्रश्न विचारण्याची संधी देणे, प्रश्न कर्त्या महादंबेची प्रशंसा करणे ,व्युत्पन्न पंडितांची चर्चेसाठी अनुत्सुक परंतु सामान्य स्त्रियांसोबत चर्चेस स्वगुणांने तयार असत, विटाळाचे विज्ञानवादी विश्लेषण करून स्त्रियांना विटाळ धर्म न पाळण्याची शिकवण देणे, स्त्रियांना लज्जा रूप धर्म सांभाळण्याचा सल्ला श्री चक्रधर स्वामी देत असत, तसेच स्त्रीच्या संरक्षणाची काळजी श्री चक्रधर घेत असत, स्त्रियांच्या श्रमपरिहारार्थ त्यांना श्री चक्रधर स्वतः जेऊ घालत, कलावंतीण उपेक्षित स्त्री घटक म्हणून कलावंतीण स्त्रीची प्रशंसा सुद्धा श्री चक्रधर करत होते.

७) स्त्रीवादी संकल्पनेचे देशीवादी रुप:

उपरोक्त लीळाचरित्रातील स्वामींची भूमिका देशीवादी आहे. पाश्चात्य स्त्रीवादी चळवळी चा परिणाम म्हणून तीच स्त्रीवादी भूमिका घेणाऱ्या चळवळींचा आणि स्त्रीवादी साहित्याची सुरुवात भारतातही झाली. स्त्री-पुरुषांपेक्षा कुठेच कमी नाही म्हणत स्त्रीला 'पुरुष करणे' हा एकमेव अजेंडा या चळवळींनी राबवलेला आहे. परंतु स्त्रीतल्या नैसर्गिक वेगळेपणाला आणि वेगळेपणातल्या सामर्थ्याला नजरेआड केलेली दिसते. श्रीचक्रधर मात्र 'आऊ ते आऊ :नागदेवो तो नागदेवो'स्वामी स्त्री पुरुष ,भाऊ_ नागदेव एकच अशी गफलत करीत नाही. स्त्रियांच्या ठिकाणी काही सामर्थ्य आहे तसेच काही मर्यादा आहे. हाच नियम पुरुषांना लागू होतो. स्त्रियांना पुरुषांच्या आणि पुरुषांना स्त्रियांच्या भूमिकेत पाहाणे आणि त्यासारखं करणे ना उचित ना व्यवहार्य.।

निष्कर्ष

- श्री चक्रधरांनी स्त्रीवादी संकल्पनेचे देशीवादी रूप वास्तवात आणाले.
- स्त्रियांचा आत्मसन्मान करीत व सामर्थ्य ओळखून मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न श्री चक्रधरांनी केला.
- स्त्रियांना श्रीचक्रधरांनी धर्मचर्चेत सहभाग दिला, तिच्या मतांचा आदर पण केला.
- श्री चक्रधरांनी स्त्री-पुरुषांच्या बरोबरीने मोक्षाची अधिकारी आहे हे सांगितले.
- श्री चक्रधरांना हे सर्व करत असताना समाजाकडून अतोनात छळ,जीवघेणी हल्ले, सहन करावे लागले.
- श्री चक्रधरांनी स्त्रियांबद्दल केलेल्या या कार्याचे आपण कधीही विस्मरण करू शकत नाही.
- श्री चक्रधर स्वामी यांनी तेराव्या शतकामध्ये स्त्रियांना आध्यात्मिक क्षेत्रात सन्मान दिला त्याचप्रमाणे 19 व्या शतकामध्ये महात्मा फुले यांनी स्त्रियांना शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये सामाजिक क्षेत्रामध्ये सन्मान दिला तर डॉक्टर आंबेडकर यांनी स्त्रियांना कायद्यानुसार अधिकार प्राप्त करून दिले.

संदर्भ ग्रंथ

१) साठोत्तरी साहित्य प्रवाह स्वरूप आणि दिशा: लेखक माधव पुटवाड 'अक्षरगाथा'अंक (33) जुलै ऑगस्ट सप्टेंबर 2018(पेज नं८३)

२) जाधव रा .ग.(संपा)_मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ७ भाग १

३) लीळाचरित्र पूर्वार्ध-शं.गो.तुळपुळे

४) लीळाचरित्र उत्तरार्ध- शं.गो.तुळपुळे

५) अक्षरगाथा १० एप्रिल मे जून 2020 'बाई :तुम्ही राजकुमारे की'_डॉक्टर हंसराज जाधव (४२)